

ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા

[૨]

આર્યોની વિચારશીલતાનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારે તેઓના વિચારની સરણી અને વિચારના વિષયો તપાસવા જોઈએ. અનેક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયોમાં આર્યોની બુદ્ધિ દોડી છે. આ લેખમાં તે બધા વિષયો ઉપરના તેઓના વિચારની નોંધ લેવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ લઘુ લેખ દ્વારા એટલું જ પ્રદર્શન કરવા ધારેલ છે કે કાળના સંબંધમાં આર્યોના - વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વખત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું.

વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્ત્વ

જન્મતની વિવિધતાનું ઊંડાણ બુદ્ધિના ઊંડાણ કરતાંયે ઘણું છે. તેથી હજુ સુધી બુદ્ધિ જન્મતની વિવિધતાનો પાર પામી શકી નથી, પણ તે પાર પામવા તો અલક્ષિત કાળથી મથ્યા કરે છે. મનુષ્યજાતિની બુદ્ધિએ અનેક વિવિધતા સાથે એ પણ વિવિધતા જોઈ કે એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ દેખાય છે, ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ નજરે પડે છે, એક જ દેશમાં એક જ વખતે જાતજાતનાં ફળો કે અનાજોનો પાક એકસરખો નથી આવતો. હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં અમુક જાતનાં ફળોની પ્રધાનતા હોય છે, તો વસંત અને ગ્રીષ્મમાં બીજી જાતનાં ફળોની, જ્યારે વર્ષા અને શરદ ઋતુમાં કેાઈ ત્રીજી જાતનાં ફળોનો ઉત્સવ હોય છે. એક વખત જુવાર, બાજરો વગેરે ધાન્યો ખેતરોને શણગારે છે, ત્યારે બીજી વખતે ઘઉં, ચણા વગેરે સ્પર્ધાથી તે કામ કરે છે. એક વખતે ગરમી કપડાંને લેતાં રોકે છે, જ્યારે બીજી વખતે કેટલોક વખત ખોરાક સિવાય ચલાવી શકાય, પણ કપડાં સિવાય ચલાવી શકાતું નથી. એક વખત એવો હોય છે કે જ્યારે મેઘનું દર્શન વ્રત ખાતર પણ દુર્લાભ હોય છે, ત્યારે બીજો વખત એવો પણ આવે છે કે સૂર્યદર્શનના નિયમવાળાઓને કેટલાક દિવસો સુધી તેનું દર્શન ન થવાથી ઉપવાસ કરવા પડે છે. આ પ્રાકૃતિક ફેરફારોના મૂળ કારણ તરીકે અત્યારના શૌધકો ભલે તાપક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની ભિન્નતા સ્વીકારે, પણ પ્રાચીન

કાળમાં એમ મનાતું હતું કે આ દેખાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બંધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપક્રમ કે હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબેલાં નથી. તે ઉપરાંત પણ બંધાં પરિવર્તનોનું કાંઈ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ; એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની શુદ્ધિ પરિવર્તનોને ખુલાસો કરી શકતી નહિ, અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાળતત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનમાં દાખલ થયો અને તેણે મતભેદની અનેક પાંદડીઓ પહેરી. ભારતવર્ષ તાત્ત્વિક વિચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે; ખાસ કરીને પરોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં તો તે એકલું જ છે. એટલે આજે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું કે કાળના સંબંધમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શું કહે છે.

કાળના સંબંધમાં દર્શનભેદ

ભારતીય દર્શન મુખ્યપણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાય છે : વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

૧. વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદ અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિચારણાનાં છૂટાંછવાયાં બીજ છે, પણ તેમાં તે વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, ક્રમબદ્ધ અને સચુક્તિક દર્શનોનું રૂપ પ્રાપ્ત નથી કર્યું. તેથી જ આપણે વેદ કે ઉપનિષદોમાંથી કાળતત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ મેળવવા અશક્ત છીએ.^૧ એ માન્યતાઓ મેળવવા દર્શનકાળ તરફ આવવું જોઈશે અને દાર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું પડશે. વૈદિક દર્શનોના સ્થૂળ રીતે ૭ ભાગ કરવામાં આવે છે : વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. કાળતત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે એ ૭ દર્શનોના બે વર્ગો કરવા ઉચિત છે : પહેલા વર્ગને સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી અને બીજાને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદીના નામે ઓળખીશું.

(અ) પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.^૨

૧. કૌશીતકિ, છંદોગ્ય, ખૂહારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, મૈત્રિ આદિ અનેક ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે, તે બધા પ્રસંગો વાંચનાર અને વિચારનારને આ માત્ર કથન સ્પષ્ટ થશે. 'કાળ' શબ્દના પ્રયોજનાં સ્થળો માટે 'ઉપનિષદવાક્યકોશ' જોવો.

૨. પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક દર્શન સાથે ન્યાયદર્શન અને પૂર્વમીમાંસાને રાખવાનું કારણ એ છે કે તે બંને દર્શનો પ્રમેયના સંબંધમાં મુખ્યપણે વૈશેષિક, દર્શનની

(૪) બીજા વર્ગમાં બાકીનાં ત્રણ એટલે સાંખ્ય, યોગ અને ઉત્તરમીમાંસાનો

માન્યતાનાં અનુગામી છે. ન્યાયદર્શનનો પ્રધાન વિષય પ્રમાણ્યથર્થનો છે. તેમાં પ્રમેયથર્થ છે ખરી, પણ ફક્ત તે સંસાર અને મોક્ષના કાર્યકારણભાવને સમબલવા પૂરતી છે. (આ માટે જુઓ—“ આત્મશરીરેન્દ્રિયાથ્બુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્વમાવકલ-
કુઃસ્વાપવર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્ । ” ગૌતમસૂત્ર, અ. ૧, આ. ૧ સુ. ૧) સમગ્ર જગતના પ્રમેયોની ચર્ચામાં તે ભિન્ન નથી. તે બાબતમાં તેણે વૈશેષિકના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લીધા છે. વૈશેષિક દર્શન મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે. તે ચર્ચા પ્રમાણ્યથર્થની પ્રધાનતાવાળા ન્યાયદર્શનને સર્વથા માન્ય છે. આ જ કારણને લીધે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોમાં ભેદ કમે કમે થતો ગયો છે, અને તેથી જ ન્યાયશાસ્ત્ર એ તામ સાંસજતાં જ તે બંને દર્શનો ખ્યાલમાં આવે છે. ઉક્ત બંને દર્શનોના મૂળ સૂત્રગ્રંથો ઉપર તદ્દન બિન્ન બન્ન ટીકાગ્રંથો હોવા છતાં પાછળથી કેટલાક નૈયાયિકોએ એવા ન્યાયવિષયક ગ્રંથો રચેલા છે કે જેમાં વૈશેષિક દર્શનની પ્રમેયચર્ચા અને ન્યાયદર્શનની પ્રમાણ્યથર્ચાનો સંગ્રહ કરી બંને દર્શનોનું સંધાન કરી દીધેલું છે. આ બાબતના ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન તત્ત્વતિલાકમણિનું છે. તેના કરતાં ગંગેશ ઉપાધ્યાય નવીનન્યાયશાસ્ત્રના સૂત્રધાર કહેવાય છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાયના પહેલાં પણ ઉદયનાથાચાર્યે કુસુમાંજલિ વર્ષેરે પોતાના ગ્રંથોમાં વૈશેષિક અને ન્યાય બંને દર્શનોની માન્યતાનું સંધાન કરેલું છે, પણ તે સંધાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ કરેલું હોવાથી તેનું માન તેઓને થતે છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાય પછીના નૈયાયિકોમાં ઉક્ત બંને દર્શનોનું સંધાન કરી ન્યાય ગ્રંથ બનાવના તર્કસંગ્રહના પ્રણેતા અન્નભટ્ટ અને મુક્તાવલિના રચયિતા વિદ્યનાથ તર્કચંચાનન એ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વમીમાંસા એ ઉત્તરમીમાંસાનું પૂર્વાગ અને નિકટવર્તી દર્શન કહેવાય છે ખરું, પણ તેનું કારણ એ નથી કે તે ઉત્તરમીમાંસાના પ્રમેયો સ્વીકારતું હોય. તે પ્રમેયના વિષયમાં વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનને જ મુખ્યપણે અનુસરે છે. (ઉદાહરણાર્થે તેની ‘ ઉદ્વિય ’ સંબંધી આ માન્યતા વાંચો :—

તત્ત્વ દ્વિવિધમ્, બાહ્યમભ્યન્તરં ચ । બાહ્યં પશ્ચવિધં પ્રાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્ષોત્રાત્મકમ્ ।
આન્તરં ત્વેકં મનઃ । તત્રાત્માનિ ચત્વારિ ચ પૃથ્થિવ્યત્તેજોવાયુપ્રકૃતીનીર્યક્ષપાદદર્શન-
વદભ્યુગમ્યન્તે । શ્રોત્રં ત્વાકાશાત્મકં તૈરભ્યુપગતમ્ । વયં તુ ‘ દિશઃ શ્રોત્રં ’ इति
दर्शनाद् दिग्भागमेव कर्णशक्त्यवच्छिन्नं શ્રોત્રમાચક્ષ્મहे । ” અ. ૧. પા. ૧ અધિ.
૪, સુ. ૪, જૈમિનિસૂત્ર-શાસ્ત્રશીપિકા.

પૂર્વમીમાંસા કર્મકાંડવિષયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કંટ હોવાથી તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંતદર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. તે જ કારણથી તે તેનું પૂર્વાગ યા નિકટવર્તી દર્શન કહેવાય છે. પ્રમેયની માન્યતામાં તો પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે આદરશપાતાળનું અંતર છે. એ વાત બહુલી ન

સમાવેશ થાય છે. ૧

અ. (૧) વૈશિષ્ઠિક દર્શનના પ્રણેતા કણ્વાદ ઋષિએ કાળતત્ત્વને અંગે ચાર સૂત્રો રચ્યાં છે. ૨ તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં કાળતત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા કેટલાંક લિંગો વર્ણવ્યાં છે. તે કહે છે કે અમુક વ્યક્તિ અમુક વ્યક્તિથી જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે, તેવી પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ તેમ જ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગ-પદ્ધતિ, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ કોઈ તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે કાળ. પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં તે ઋષિ કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે, નિત્ય માને છે, એક માને છે અને સકળ કાર્યોના નિમિત્તકારણ તરીકે ઝાળખાવે છે. (૨) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ઋષિએ, કણ્વાદ ઋષિની પેઠે પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે કાળતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા કોઈ પણ કહ્યું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે અમાણ્યની જ ચર્ચા કરે છે, અને પ્રમેયની બાબતમાં વૈશેષિકદર્શનને અનુસરે છે; છતાં તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગવશ દિશા અને જોઈએ. પૂર્વમીમાંસા આત્માનું અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યને સ્વતંત્ર માને છે અને મોક્ષમાં નૈયાયિકોની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે શુણ્ણોનો નાશ અને આનંદનો અભાવ માને છે. વાંચો:—

“મુક્તિસ્વરૂપમ્—કિમિદં ? સ્વસ્થ ઇતિ, એ શ્યામમાપાધિનો ધર્મો બુદ્ધિમુલકદુઃખેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નધર્માધર્મસંસ્કારાસ્તાનપદાય યદસ્ય સ્વં નૈજં હવં જ્ઞાનશક્તિસત્તા-દ્રવ્યતાદિ તસ્મિન્નવતિષ્ઠત ઇત્યર્થઃ । યદિ તુ સંસારાવસ્થાયામવિદ્યમાનોડપ્યાનન્દો મુક્તિ-વસ્થાયાં જન્યત ઇત્યુચ્યતે તતો જનિમત્વાદનિત્યો મોક્ષઃ સ્યાત્ ।” અ. ૧. પા. ૧ અધિ. ૫. સૂ. ૫. શાસ્ત્રદીપિકા ઉપર રામકૃષ્ણ પ્રણીત મુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા. ત્યારે વેદાંતદર્શન પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સકળ પ્રમેયોને માત્ર માયિક કલ્પે છે, અને મોક્ષમાં અખંડાનંદ માને છે.

(૧) બીજા વર્ગમાં સાંખ્ય સાથે યોગને રાખવામાં આવ્યું છે, તે તે સમન્વય તેહ છે, કારણ યોગદર્શન સર્વાંશી સાંખ્યદર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે. તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ ફક્ત ઉપાસનાની અને જ્ઞાનની ગોણું-પ્રધાનતાને આધારી છે, પણ વેદાંત-દર્શન, જે પ્રમેયની બાબતમાં સાંખ્યથી બિયડુલ જુદું પડે છે, તેને સાંખ્યદર્શન સાથે રાખવાનું કારણ એ છે કે આત્મા આદિ પ્રમેયોના સ્વરૂપના વિષયમાં તે બન્નેના પ્રબળ મતભેદ છતાં કાળના વિષયમાં તે બન્ને સમાન છે.

૨ “અપરસ્મિન્નવરં યુગપત્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિજ્ઞાનિ ॥૬॥ દ્રવ્યત્વ-નિત્યત્વે વાયુના વ્યાખ્યાયે ॥૭॥ તત્ત્વં ભાવેન ॥૮॥ નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ ભાવા-ત્કારણે કાલાલ્યેતિ ॥૯॥” વૈશેષિકદર્શન, અ. ૨. આ. ૨.

કાળને નિમિત્તકારણરૂપે વર્ણવી? એમ સૂચન કર્યું છે કે તેઓ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં વૈશેષિકની માન્યતાને મળતા છે. (૩) પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા જૈમિનિ ઋષિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વ સંબંધી કોઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે, અને તે એ કે તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડવિષયક વૈદિક મંત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. છતાં પૂર્વમીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસારથિ મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની ટીકા યુક્તિસ્નેહ-પ્રાપૂરણી સિદ્ધાન્તચંદ્રિકામાં પં. રામકૃષ્ણે કાળતત્ત્વ સંબંધી મીમાંસક મત બતાવતાં વૈશેષિકદર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ફક્ત તેઓ વૈશેષિક દર્શનથી એટલી જ બાબતમાં ભુલ પડે છે કે વૈશેષિકો કાળને પરાક્ષ માને છે અને તેઓ મીમાંસકને મતે કાળને પ્રત્યક્ષ માને છે.

૪. (૧) સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળ તત્ત્વ એ છે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ બે સિવાય કોઈ તત્ત્વ તે દર્શનમાં સ્વતંત્ર સ્વીકારાયેલ નથી. આકાશ, દિશા અને મન સુધ્યાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેથી તે દર્શનમાં 'કાળ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. તે દર્શન પ્રમાણે કાળ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડજગત પ્રકૃતિનો વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત બધા કાળસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્યદર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.^૧

(૨) યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્વરૂપ પણ સૂચન કર્યું નથી, પણ તે દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર વ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાદના બાવનમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રસંગે કાળતત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે, જે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાંખ્યદર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તે કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ આદિ લૌકિક કાળ-વ્યવહારો બુદ્ધિકૃત છે—કલ્પનાજનિત છે. તે કલ્પના ક્ષણોના બુદ્ધિકૃત નાનામોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલી છે. ક્ષણ એ વાસ્તવિક છે, પણ તે મૂળ તત્ત્વ-રૂપે નહિ; માત્ર કોઈ પણ મૂળ તત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિ-

૧. ભુએ. “દિગ્દેશકાલાકાશેષ્વપ્યેવં પ્રવક્તઃ ।” અ. ૨. આ. ૧, સૂ. ૨૨.

૨. “નાસ્માકં વૈશેષિકાદિવદપ્રત્યક્ષઃ કાલઃ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષ એવ, અસ્મિન્ક્ષણે મયોપલબ્ધ ઇત્યનુભવાત્ । અરૂપસ્યાઽપ્યાકાશવત્ પ્રત્યક્ષત્વં મવિષ્યાત્તિ ।” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫.

૩. “દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ ।” સાંખ્યપ્રવચન, અ. ૨, સૂ. ૧૨.

જ્ઞાનનો બુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિ-
જ્ઞાનનું નામ ક્ષણ છે. તેથી ક્ષણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે—“એક
પરમાણુને પ્રથમ પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં જોડેલો વખત
વીતે છે તે જ વખતનું અર્થાત્ પરમાણુપરિમાણ દેશના અતિક્રમણમાં
લાગતા વખતનું નામ ‘ક્ષણ’ છે.” આ રીતે જોતાં ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાના
અવિભાજ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગદર્શનમાં સાંખ્યદર્શનસમ્મત જડ પ્રકૃતિ-
તત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાય છે. તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોઈ તેને ક્રિયા
કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગદર્શન કે સાંખ્યદર્શન ક્રિયાના
નિમત્તકારણ તરીકે વૈશેષિકદર્શનની પેઠે કાળતત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન કે
સ્વતંત્ર નથી સ્વીકારતા, એ બાબત બરાબર સાબિત થાય છે.

(૩) ‘ઉત્તરમીમાંસા’ દર્શન, વેદાંતદર્શન યા ઔપનિષદિક દર્શનના
નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ બ્રહ્મરાયણે કથાય કાળતત્ત્વના
સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી, પણ તે દર્શનના પ્રધાન વ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે
માત્ર જ્ઞાને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ-
જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યાજનિત સાબિત કરેલ છે. તેથી જ શંકર
વેદાંતનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં એટલો છે કે “બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા.” આ સિદ્ધાંત
પ્રમાણે દ્વિત કાળને જ નહિ, પણ આકાશ, પરમાણુ આદિ તત્ત્વોને પણ સ્વતંત્રતા
માટે સ્થાન જ નથી, જોકે વેદાંતદર્શનના અન્ય વ્યાખ્યાકારો રામાનુજ,
નિંબાર્ક, મધ્વ અને વલ્લભ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શંકર સિદ્ધાંતથી જુદા
પડે છે, પણ તેઓના મતભેદનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આત્માનું સ્વરૂપ અને જગતની
સત્યતા કે અસત્યતા એ છે. કાળતત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી, તે બાબતમાં વેદાંત-
દર્શનના બધા વ્યાખ્યાકારો એકમત છે.

જ્ઞ. વૈદિક દર્શનની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતાઓ જોયા બાદ
જૈન દર્શન તરફ નજર આવે છે અને પ્રશ્ન થાય છે કે જૈન દર્શન સ્વતંત્ર કાળ-
તત્ત્વવાદી છે કે અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી ? આનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર એટલો જ મળે
છે કે જૈન દર્શનમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની માન્યતાના
બન્ને પક્ષો સ્વીકારાયા છે. જોકે વખત જતાં જૈન સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના દરેક
ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું, પણ તેના ઉત્થાનનાં બીજા પૂર્વદેશ

૧. આ જ પરમાણુની ગતિનો દાખલો પ્રવચનસારમાં આચાર્ય કુંદકુંદે
આપેલ છે અને તેના દીકાગ્રંથોમાં તે જ વાત સ્પષ્ટ થયેલ છે. જુઓ
અ. ૨, ગાથા ૪૬ આદિ.

બિહારાન્તર્ગત મગધ પ્રદેશમાં જ રાખાયેલા. ઉપર્યુક્ત વૈદિક છ દર્શનોના સૂત્રકારો પણ મોટે ભાગે મગધની સમીપના મિથિલા દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની માત્ર ક્ષેત્રવિષયક જ સમાનતા નથી, પણ તેઓની સમાનકાલીનતા પણ નિશ્ચિત છે. આ સમાનક્ષેત્રતા અને સમાનકાલીનતાનો પ્રભાવ જૈન સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા કાળતત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બન્ને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે તપાસી જોઈએ કે જૈન દર્શનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર અને ન માનનાર એ બે પક્ષો કયાં કયાં ઉલ્લિખિત થયેલ છે. તે ઉપરાંત એ પણ જોવું બાકી રહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષ અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષ કાળનું જેવું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, જૈન સાહિત્યના ઉક્ત બન્ને પક્ષોએ પણ તેવું તેવું સ્વરૂપ જ વર્ણવ્યું છે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર છે ?

આ બન્ને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યા પહેલાં એક વાત ખાસ જણાવી દેવી યોગ્ય છે, અને તે એ કે જૈન દર્શનનું સાહિત્ય શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયું છે. જ્યારે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળતત્ત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત બન્ને માન્યતાઓ મળે છે, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ફક્ત કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર એક જ પક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં લગવતી,^૧ ઉત્તરાધ્યયન,^૨ જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના^૩ આદિ આગમોમાં કાળ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બન્ને પક્ષો ઉલ્લિખિત થયા છે. દિગંબરીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રવચનસારમાં^૪ સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વનો એકમાત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય,^૫ ધર્મસંગ્રહણી,^૬ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ^૭ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બન્ને પક્ષો નિર્દિષ્ટ

૧. જુઓ શતક ૨૫, ઉદ્દેશ ૪, સૂ. ૭૩૪.

૨. અધ્યયન ૨૮, ગાથા ૭-૮.

૩. પદ ૧, સૂ. ૩.

૪. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬, ૪૭ વગેરે.

૫. ગાથા ૬૨૬ તથા ૨૦૬૮. આ ગ્રંથ જિનભદ્રજીની કામાશ્રમણે રચેલ છે. તેઓ હરિભદ્રસૂરિના પહેલાં નિકટવર્તી થયેલા મનાય છે.

૬. આ ગ્રંથ આઠમી-નવમી શતાબ્દીમાં થયેલ શ્રી. હરિભદ્રસૂરિએ રચેલ છે. જુઓ જા. ૩૨ તથા મલયગિરિ-ટીકા.

૭. જુઓ અ. ૫. રૂ. ૩૮-૩૯, ભાષ્યવ્યાખ્યા શ્રી. સિદ્ધસેનકૃત.

છે. દિગંબરીય મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થની^૧ ત્રણ ટીકાઓ^૨ (સર્વાર્થ-સિદ્ધિ, રાજવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક), ગોમ્મટસાર^૩ આદિ ગ્રંથોમાં એ પૂર્વોક્ત એક જ પક્ષ જણાય છે. શ્વેતાંબરીય અર્વાચીન સાહિત્યમાં દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ,^૪ યુક્તિપ્રબોધ,^૫ લોકપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બંને પક્ષો પોષાયેલા છે.

ખીજે પ્રશ્ન કાળતત્ત્વના સ્વરૂપને લગતો છે. વેદિકદર્શનસંસ્કૃત કાળતત્ત્વ સંબંધી ઉક્ત બંને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે, એટલા પૂરતું એ બંને દર્શનોનું સામ્ય છતાં સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન દર્શન વેદિક દર્શનોથી બિલકુલ ભુદુ પડે છે. સ્વરૂપ સંબંધી અનેક માન્યતાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે. તેની વિવિધતા જોતાં પરોક્ષ વિષયમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ કલ્પનાનાં કેવાં ચિત્રણો આલેખે છે, તે વાત વધારે સાબિત થાય છે. જ્યારે વેદિક સ્વતંત્ર કાળપક્ષ કાળને એક, વ્યાપક અને નિત્ય માને છે ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વ-પક્ષમાં ચાર ભુદી ભુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાળને અણુમાત્ર અને એક સ્તીકારે છે.^૬ બીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળ એક તત્ત્વ છતાં મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણ છે, અણુ માત્ર નહિ. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક છે ખરું, પણ તે અણુમાત્ર નથી, મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણ પણ નથી, કિન્તુ લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક નહિ પણ અસંખ્ય છે, અને તે બધાંયે પરમાણુમાત્ર

૧. આ ગ્રંથને શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાય પ્રમાણે તરીકે એકસરખી રીતે સ્વીકારે છે. જોકે બંને સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સૂત્રો ઓછાંવર્તા છે અને પરિવર્તન પણ પામ્યાં છે. કેટલેક સ્થળે સૂત્રમાં વિશેષ ભિન્નતા ન હોવા છતાં પણ બંને સંપ્રદાયના વ્યાખ્યાકાર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે તે તે સૂત્રોનો ભુદો ભુદો અર્થ કર્યો છે. તેના ઉદાહરણ રૂપે કાળ સંબંધી સૂત્રો ઉપરની બેક સંપ્રદાયના આચાર્યોએ કરેલ વ્યાખ્યા જોવાં જોવી છે.

૨. અ. ૫, સૂ. ૩૬-૪૦ ઉપરની ત્રણ વ્યાખ્યા.

૩. ભુઓ. છવકાંડ.

૪. આ ગ્રંથ સુજાતી બાપામાં સત્તરમા-અઠારમા સંક્રમાં થયેલ ઉપાધ્યાય યશો-વિજયજીએ રચેલ છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને સંપ્રદાયોની કાળ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલ છે. આ વિષયના જિજ્ઞાસુ માટે આ એક જ ગ્રંથ પર્યાપ્ત છે. ભુઓ “પ્રકરણરત્નાકર” ભા. ૧. ગા. ૧૦.”

૫. આ ગ્રંથમાં પણ શ્વેતાંબર, દિગંબર બંને સંપ્રદાયની સમગ્ર કાળ સંબંધી માન્યતાઓનું એક પ્રકરણ છે. તેના પ્રણેતા ડ. મેઘવિજયજી છે, તે એક સાશ વિદ્વાન અને યશોવિજયજીના સમકાલીન હતા.

૬. આ માન્યતા ‘યુક્તિપ્રબોધ’માં હોવાનું સ્મરણ છે. આ વિચાર લખતી વખતે તે ગ્રંથ પાસે ન હોવાથી ચોક્કસ પુરાવો આપી શકતો નથી.

છે. આ ચોથી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં સ્વીકૃત છે. બાકીની ત્રણ માન્યતા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે.

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ મુખ્યતઃ પ્રકૃતિપરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને કાળ કહે છે, ત્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ ચેતન-અચેતન એ બન્નેના પરિણામને કાળ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ચેતનતત્ત્વને કુટસ્થનિત્ય માનતા હોવાથી તેમના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિમાત્ર જ પરિણામી છે એ તેથી જ તેમના મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ કાળ છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસારે જગત માયિક અને બ્રહ્મને વિવર્ત છે, તેથી તેની દૃષ્ટિએ કાળ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત છે, પણ જૈન દર્શન ચેતન-અચેતન બન્નેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી તેના મત પ્રમાણે ચેતન-અચેતન બન્નેનો પર્યાયપ્રવાહ કાળ મનાય છે.

ગ. બૌદ્ધ દર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી. જે કાંઈ થોડું જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય છે કે બૌદ્ધ મતમાં કાળ સ્વતંત્ર તત્ત્વરૂપે મનાયેલ નથી.

ઉપસંહાર

આર્ય સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી કાળતત્ત્વને લગતી માન્યતાઓનું ઉપર જે સંક્ષેપમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, આશા છે કે તે વર્ણન આર્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓને અદ્યપાશે પણ ઉપયોગી થશે.*

* પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૧માંથી ઉદ્ધૃત.